

<https://doi.org/10.62837/2024.11.95>

ADİLƏ ƏSƏDOVA YAQUB QIZI

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*Qərbi Kaspi Universiteti, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri-
adila.asadova@wu.edu.az*

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu- asadova.adile.9496@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>

ÜSLUBLAR DİLDƏ VƏ NİTQDƏ

Məqalədə dil və nitq qarşılaşdırmasında dilin funksional üslubları və nitq üslublarına münasibət bildirilmişdir. Ümumi Dilçilikdə və ayrıca olaraq Azərbaycan dilçiliyində dil üslubları və nitq üslubları haqqında dilçi alimlərin fikirlərinə toxunulmuş və bu fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Dil və nitq üslublarının bölgüsü, bu bölgüdə fərqlilik, üslubların fərqli şəkildə tədqiqi haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə üslubların yaranmasına təsir edən amillər haqqında danışılmışdır. Tədqiqatda üslublara münasibətdə ingilis, rus, Azərbaycan alimlərinin fərqli yanaşmalarından məlumat verilmişdir.

Məqalədə eyni zamanda üslubi məsələləri yalnız bədii dil deyil, bütövlükdə dilin üzərindən təsnif edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Qarşıya qoyulan vəzifəni həyata keçirmək üçün tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli, kontekstual və üslubi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi dil üslubları və nitq üslublarının qarşılıqlı münasibətinə aydınlıq gətirməkdir.

Tədqiqatın nəticələrindən müasir dilçilikdə üslubiyyat mövzusunda aparılan tədqiqat əsərlərində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: dil, nitq, üslub, üslubiyyat, təsnifat.

Giriş. Mövzunun aktuallığı və məqsədi: Üslub və üslubiyyat terminləri antik dövrdən bu günümüze qədər işlənməkdədir. Bu terminlərin tətbiqi sahələri müxtəlifdir. Antik Yunanıstanda, Romada meydana gəlmiş Ritorika üslubiyyatın kökündə dayanan sahədir.

Hələ Aristotelin “Ritorika” əsərindən üslubiyyatın qədim bir elm olması nitqin ifadə tərzini, ədəbi dilin fəaliyyəti haqqında məlumat almışıq.

Sonrakı dövrlərdə Üslubiyyat məsələsi öz aktuallığını saxlamışdır. Lomonosov, Belinski kimi alimlər üslubiyyatın qrammatika ilə bağlılığı məsələsinə toxunmuşlar. Azərbaycan dilçiliyində də üslub və üslubiyyat sahəsi bütün dövrlərdə maraq yaranan mövzu olmuşdur.

Tədqiq edilən mövzunun aktuallığı dilin funksional üslublarının nitq vasitəsilə təzahürünün öyrənilməsidir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli, kontekstual və üslubi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Bu yanaşma əsasında dilçilikdə funksional üslubların təsnifatı sistemləşdirilmiş, fərqli təsniflər müqayisə edilmiş, üslubların fərqli nitq əsasında üslub fərqliliyi göstərilmişdir.

Tədqiqata bir sıra dilçilik ədəbiyyatı cəlb edilmiş, lakin daha çox Azərbaycan və rus dilçilərinin əsərlərinə yer verilmişdir.

Tədqiqatda rus alimləri V.Vinoqradov, A.Reformatskiy, Belinski, Lomonosov və s. tədqiqatçıların üslubiyyatla bağlı fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

İngilis dilçisi Galperin üslubların bölgüsü prinsipi verilmişdir.

Azərbaycan dilçi alimlərin A.Qurbanov, A.Axundov, Ə.Rəcəbli, Ə.Əkbərov, F.Şiriyev, H.Həsənov, K.Əliyev, N.Cəfərov, T.Əfəndiyeva üslublarla bağlı təsnifatı göstərilmiş və bu təsnifata münasibət bildirilmişdir.

Dil və nitqin qarşı-qarşıya qoyulması məsələsi dilçilikdə hər bir zaman aktual olmuşdur. Dil və nitqin qarşılaşdırılması hələ eradan əvvəl qaldırılmışdır. Rəsmi olaraq fərqləndirmək isə XIX əsrdən başlamışdır. Bir sıra dilçi alimlər dillə nitqi bir-birindən fərqli götürsələr də, müəyyən bir hissəsi dil və nitq arasında fərq olmadığını bildirirlər.

Dil və nitqin qarşı-qarşıya qoyulması məsələsi dilçilikdə hər bir zaman aktual olmuşdur.

Dil və nitq münasibəti ilə bağlı Vilhelm Humbolt, Boduen de Kurtene, Ferdinand de Sössür, A. Potebniya, A.A.Reformatiski, A.İ.Smirnitski, V.V.Vinoqradov və s. alimlər fərqli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində də Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, A.Qurbanov, Ə.Rəcəbli, T.Əfəndiyeva, K.Vəliyev, H.Həsənov və s. dilçi alimlərin əsərlərində dil və nitq münasibəti geniş işıqlandırılmışdır.

Dil və nitq qarşılaşdırılmasındakı məsələlərdən biri də dil üslubları və nitq üslublarıdır. Dil öz quruluşunun real gerçəkliyini, dil öz lüğət tərkibinin istifadəsini yalnız onu işlədərkən tapır. Əlbəttə ki, bu proses nitq vasitəsilə həyata keçir. Dil ünsiyyətinin müxtəlif şəraitində dilin materialları müxtəlif formada özünü göstərir. Bu zaman dilin müxtəlif üslubları yaranır.

Üslub geniş bir anlayışdır. Biz çox sahələrdə üsluba rast gəlirik - musiqidə, rəssamlıqda, geyimdə və s. Burada əsas diqqəti cəlb edən məsələ fərqlənən əlamətlərdir ki, buna da üslub deyilir.

Filoloji sahədə də üslub anlayışı müxtəlifdir: ədəbi cərəyan, ədəbi məktəb, yazıcının üslubu, bədii əsərin üslubu və s.

Dilçilikdə üslub xüsusi anlayışdır. Dilçiliyin tarixi boyu dünya elmində, o cümlədən türkoloji dilçilikdə üslub məsələsinə geniş yer verilmişdir.

“Səs, söz və cümlə ədəbi dildə, ilk növbədə, linqvistik norma prinsiplərinə tabedir, ikinci növbədə isə, üslub qanunauyğunluqları əsasında mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, heç bir nitq təzahürü “neytral” deyil; bütün hallarda müxtəlif funksional

üslubların təsiri altında meydana çıxır". [11,s.238] Alimlər funksional üslubların hansısa amillərin təsirindən yarandığını qeyd edirlər.

Dilçi alim Afad Qurbanov göstərir ki, funksional üslubların yaranması və formalaşmasında bir sıra amillərin xüsusi təsiri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) milli ənənə;
- b) milli mədəniyyət;
- c) dövlət quruluşu;
- d) dini təbliğat;
- e) dil kontaktı;
- f) dil siyasəti [1,s.84]

Onu da qeyd etmək ki, funksional üslubların yaranması heç də eyni dövrə təsadüf etmir. Üslublar müxtəlif dillərdə müxtəlif tarixə malik ola bilərlər. Məsələn, Azərbaycan dilində bədii üslubun tarixi elmi üslubdan daha qədimdir ki, bu halı biz bir çox dillərdə görürük. İngilis dilçiliyində də üslublar bölgüsünə münasibət fərqlidir. Galperin "English Stylistics" kitabında 5 funksional üslub haqqında məlumat verilir:

1) Belletristika; 2) Publisistik üslub; 3) Qəzet üslubu; 4) Elmi nəsr üslubu, 5) Rəsmi sənədlərin üslubi [13,28]. İngilis dilində ən qədim üslub bədii üslubdur. Göründüyü kimi funksional üslublarda qəzet və publisistik üslub ayrı-ayrı verilmişdir.

Azərbaycan dilində funksional üslublar dilçi alimlər tərəfindən, demək olar ki, eyni göstərilmişdir. Fərq yalnız bəzi dilçilərin bu bölgüyə epistolaryar üslubu əlavə etməsi və məişət üslubunun ədəbi danışq üslubu kimi götürülməsindədir.

Dil ünsiyyətinin müxtəlif şəraitində dilin materialları müxtəlif formada özünü göstərir. Bu zaman dilin müxtəlif üslubları yaranır.

Üslubiyyatın tədqiqat obyekti dil vasitələrinin seçilməsi problemdir. Üslubiyyat məntiq, psixologiya, pedaqogika, poetika, ədəbiyyatşünaslıq, nətiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar bir elm sahəsidir. Lakin üslubiyyat bu sahələr içərisində dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqla daha sıx əlaqədədir.

Üslubiyyatın bir-biri ilə sıx əlaqədar olan üç sahəsini xüsusi qeyd etmək və onları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

- 1) sistemlər sistemi dilin üslubiyyatı və ya struktur üslubiyyat;
- 2) nitq üslubiyyatı, dilin müxtəlif növləri və aktiv ictimai işlədilməsi;
- 3) bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı [9, s.136]

Lakin göstərilən üslubların istifadə dairəsi kimi fərqli məqamlara rast gəlirik. Məsələn, A.Qurbanov ədəbi danışq üslubunu a) Rəsmi ədəbi danışq üslubu, b) Qeyri-rəsmi danışq üslubu kimi iki mikro üsluba ayırır [1,s.91]. Alim rəsmi ədəbi danışq üslubuna mühazirə, məruzə, çıxış, televiziya, radio üslublarını; qeyri-ədəbi danışq üslubuna isə ailə-məişət danışq üslubu və ictimai-kütləvi danışq üslubunu aid edir [1,s.92].

Türkan Əfəndiyeva isə “Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri” kitabında bölgüyə fərqli yanaşır. Alim yazır: “ Elmi dil və onun nitq növləri (məqalə, çıxış, məruzə, mühazirə, kitab və s.), qəzet dili və onun növləri (məqalə, reportaj, bildiriş, oçerk və s.), rəsmi-işgüzar dil və onun nitq növləri(arayış, protokol, fərman və s.), bədii dil və onun nitq növləri (şeir, roman, hekayə və s.) [12,s.9]

Göründüyü kimi, A.Qurbanovun məişət dili kimi göstərdiyi mühazirə, məruzə, çıxış kimi nitq növlərini T.Əfəndiyeva elmi dil kimi təqdim etmişdir.

Bizim fikrimizcə də T.Əfəndiyevanın bölgüsü daha məqsədəuyğundur.

Dilçilik üslubiyyatı ümummili ədəbi dilin bütün funksional üslublarını öyrənir və tədqiq edir. Uzun müddət üslubiyyat dedikdə, ilkin olaraq bədii üslub göz önünə gəlmiş, bədii dil ədəbi dillə qarşılaşdırılmışdır. Bədii dildə söz obraz yaradan vasitə kimi çıxış edir.

Dilçilik üslubiyyatında təkcə bədii dil deyil bütövlükdə dil öyrənilir.

V.V.Vinoqradov üslubiyyatda dil və nitq anlayışlarının fərqli tərəflərinin nəzərə alınmasını vacib bilir. Alim məsələyə belə yanaşaraq üslubiyyatın təsnifini bu şəkildə verir:

“ 1. Struktur üslubiyyat- struktur üslubiyyat ədəbi dilin funksional üslublarını, onların arasındakı əlaqələri öyrənir, müxtəlif quruluş növlərinin üslub səciyyəsinə və imkanlarını araşdırır, tədqiq edir.

2. Nitqin üslubiyyatı. Nitqin üslubiyyatı şifahi və yazılı nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərini, janrlar arasında olan incə semantik üslubi fərqlərini , nitqin intonasiyasını öyrənir.

3. Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı. Bu da bədii dili, bədii fərdi üslubları, müxtəlif janr növlərinin nitqini öyrənir” [14,s.13]

Fikrimizcə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatdakı bu bölgüsü dilə daha uyğun gəlir. Çünki, hər kəsə aydındır ki, hər bir xalqın dili nitq vasitəsi ilə ünsiyyətə çevrilir. Nitq bu dil vahidlərini seçir, onlardan məqsədyönlü istifadə edir. Nəticədə müxtəlif nitq növləri - elmi, bədii, publisistik, rəsmi dil kimi ortaya çıxır.

Nitq üslubiyyatı dil üslubiyyatına əsaslanır. Nitq üslubları funksional üslubların tərkib hissəsidir. Hər bir funksional üslubun özünəməxsus nitq üslubu mövcuddur. Dil üslublarının hər biri nitq üslublarında həyata keçir.

Funksional üslubların hər biri mürəkkəb bir sistemdir və o, müxtəlif nitq hissələrinə ayrılaraq fəaliyyət göstərir. Məsələn, bədii üslub şeir, nəsr, dramaturgiya nitqlərində, elmi üslub elmi-kütləvi nitqlərdə, rəsmi üslub siyasi, ictimai-siyasi, hüquqi nitqlərdə, publisistik üslub mətbuat, radio, televiziya nitqlərində iştirak edir.

Qeyd etmək istərdik ki, dilçilik ədəbiyyatında hələ də nitq üslubları məsələsini geniş tədqiqini tapmamışdır. Dilçilik Ədəbiyyatında bəzən dil üslubları hətta nitq üslubları ilə qarışdırılır eyni mənada götürülür. Məsələn, Fikrət Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika” kitabında “Nitq üslubları” başlığı altında elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-işgüzar üslub, bədii üslubu kimi üslubları göstərmiş və

hər bir üslubun xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. [8,s.62]. Əlistan Əkbərov “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” kitabında bu üslublar sırasına düşürük ki, Natiqlik üslubunu da əlavə etmiş və buraya məruzə, mühazirə, çıxışı daxil etmişdir. Bu istiqamətdə radioromanların dilinin tədqiqi də maraqlı olardı.

Tez-tez rastlaşdığımız bir fikir vardır ki, “ dil inkişaf edir, dil zənginləşir”. Qeyd edək ki, dil özü-özlüyündə nə inkişaf edir, nə zənginləşir. Bu proses nitq sayəsində həyata keçir. Dilin nitqdə həyata keçməsi nəticəsində üslubi hadisələr yaranır. Hər funksional üslubun özünəməxsus nitq üslubları sistemi mövcuddur. Nitq üslubu danışanın dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsədə uyğun istifadə edə bilmə sistemidir. Bu istifadə müxtəlif amillərlə bağlı olur (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müəllimin anlama səviyyəsi və s.).

Nitq üslublarının ayrılması, nitq müəlliflərinin şəxsiyyəti, inkişaf səviyyəsi, onun temperamenti, onun cəmiyyətə, təbiətə münasibətidir.

Dil üslubu və nitq üslubu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, onları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əgər biz dil və nitqi bir-birindən fərqləndiririksə, deməli dil və nitq üslublarında da müxtəliflik vardır.

Nəticə.

1.Üslub və üslubiyyatın tarixi çox qədim olsa da müasir dövrümüzdə hələ də araşdırılmamış bir sıra məsələlər qalmaqdadır.

2. Dilçilikdə üslubiyyat əsasən dil baxımından tədqiq edilmişdir.

3.Dil üslubları ilə nitq üslublarını eyniləşdirmək olmaz.

4.Nitq üslubları funksional dil üslubları əsasında təzahür edir.

5.Hazırda Nitq üslublarının geniş tədqiqatına ehtiyacı duyulur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild. Bakı, 2004
2. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik, II cild. Bakı, 2004
3. A. Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006
4. A. Reformatskiy. Vvedenie b yazıkovedenie. Moskva, 1987
5. Ə. Rəcəbli. Nəzəri dilçilik. Bakı, 2003
6. Ə. Əkbərov. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2016
7. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, 2018
8. F. Şiriyev. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014
9. H. Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
10. K. Əliyev. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
11. N. Cəfərov, Samirə Mərdanova, Aysel Qəribli. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, 2018
12. T. Əfəndiyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2007.
13. Galperin I.R. “English stylistics”. 2018
14. Vinogradov.V. Stilistika, Teoriya poeticheskoy rechi, Poetika. 1963

ADILA ASADOVA YAGUB

*Doctor of Science in Philology, Associate Professor
Western Caspian University, Azerbaijan Republic, Baku*

adila.asadova@wu.edu.az

Institute of Linguistics named after Nasimi, ANAS - asadova.adile.9496@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>

SUMMARY

STYLES IN LANGUAGE AND SPEECH

The article discusses the relation to the functional styles of the language and speech styles in the comparison of language and speech. In General Linguistics, as well as in Azerbaijani Linguistics, the opinions of linguists on language and speech styles were analyzed and attitudes to these ideas were expressed. Information was given about the division of languages and speech styles, the differences in this division, and the study of styles in different ways. The article deals with the factors influencing the formation of styles. The study provides information on different approaches of English, Russian, and Azerbaijani scientists in relation to styles. The article also clarifies the issue of classification of stylistic issues not only on artistic language, but on language as a whole. Methods of descriptive, comparative, contextual and stylistic analysis were used to implement the task in the course of the study. The main purpose of the study is to clarify the relationship between language styles and speech styles. The results of the study can be used in research works on stylistics in modern linguistics. Research methods. Descriptive, comparative, contextual and stylistic analysis methods were used during the research. Based on this approach, the classification of functional styles in linguistics has been systematized, different classifications have been compared, and differences in styles based on various speech have been shown. A number of linguistic literatures were involved in the study, but mostly the works of Azerbaijani and Russian linguists were included. The study expresses the attitude to the views on the stylistics of Russian scientists V. Vinogradov, A. Reformatsky, Belinsky, Lomonosov and other researchers. English linguist Galperin's principle of style division is given. The classification of Azerbaijani linguists A. Gurbanov, A. Akhundov, A. Rajabli, A. Akperov, F. Shiryayev, H. Hasanov, K. Aliyev, N. Jafarov, T. Efendieva about styles has been indicated and the attitude to this classification has been expressed. The question of the opposition of language and speech has been topical in linguistics at all times. The comparison of language and speech was raised even before our era. Officially, differentiation began in the XIX century. Although a number of linguists view language and speech differently, some claim that there is no difference between language and speech.

Wilhelm Humbolt, Baudouin de Courtenay, Ferdinand de Saussure, A. Potebnia, A.A.Reformatsky, A.I.Smirnitsky, V.V.Vinogradov and other scientists expressed different opinions about the relation between language and speech.

Keywords: Language, Speech, Style, Stylistics, Classification.

АДИЛА АСАДОВА ЯГУБ

доктор филологических наук, доцент

Западно-Каспийский Университет, Азербайджанская Республика, Баку

adila.asadova@wu.edu.az

Институт языкознания имени Насими НАНА -asadova.adile.9496@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТИЛИ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ

В статье рассматривается соотношение функциональных стилей языка и речевых стилей при сравнении языка и речи. В общем языкознании, как и в азербайджанском языкознании, анализировались мнения лингвистов о языке и стилях речи и выражалось отношение к этим идеям. Была дана информация о разделении языков и стилей речи, различиях в этом разделении, изучении стилей разными способами. В статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование стилей. В исследовании представлена информация о различных подходах английских, российских и азербайджанских учёных по отношению к стилям. В статье также уточняется вопрос классификации стилистических вопросов не только художественного языка, но и языка в целом. Методы описательного, сравнительного, контекстуального. Для реализации поставленной задачи в ходе исследования использовался контекстно-стилистический анализ. Основная цель исследования – выяснение взаимосвязи языковых стилей и речевых стилей. Результаты исследования могут быть использованы в исследовательских работах по стилистике в современном языке. лингвистика

Методы исследования. В ходе исследования были использованы методы описательного, сравнительного, контекстуального и стилистического анализа. На основе этого подхода систематизирована классификация функциональных стилей в лингвистике, сопоставлены различные классификации, показаны различия стилей, основанных на различной речи.

В исследовании был задействован ряд лингвистических литератур, но в основном включены труды азербайджанских и российских лингвистов. В исследовании выражено отношение к взглядам на стилистику русских учёных

В.Виноградова, А.Реформатского, Белинского, Ломоносова и других исследователей.

Приведен принцип стилевого деления английского лингвиста Гальперина. Указана классификация азербайджанских лингвистов А.Гурбанова, А.Ахундова, А.Раджабли, А.Акперова, Ф.Ширяева, Х.Гасанова, К.Алиева, Н.Джафарова, Т.Эфендиевой о стилях и отношение к этому. классификация была выражена.

Вопрос о противопоставлении языка и речи был актуален в лингвистике во все времена. Сравнение языка и речи было поставлено еще до нашей эры. Официально дифференциация началась в XIX веке. Хотя ряд лингвистов рассматривают язык и речь по-разному, некоторые утверждают, что между языком и речью нет разницы.

Вильгельм Гумбольт, Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр, А. Потебня, А.А.Реформатский, А.И.Смирницкий, В.В.Виноградов и другие ученые высказывали различные мнения о соотношении языка и речи.

Ключевые слова: язык, речь, стиль, стилистика, классификация.

**Rəyçi: Fil.ü.f.d.,dos Rasim Heydərov Arif
AMEA , Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**